Arcanele textelor antice

Ioana Costa
Universitatea din Bucureşti

Abstract: The *Phaenomena* is a poem on constellations and weather-signs that exemplifies the success of a poetic text over a technical prose treatise. Aratos of Soloi put into verse the treatise of Eudoxos of Cnidos: the fate of this work was clearly marked by its poetic virtues, and did not suffer from the ignorance of astronomy his author displayed. The Latin version of Germanicus, *Aratea*, largely substituted the poem of Aratos during the medieval times.

Key-words: Antiquity; text transmission; translation; poem; technical treatise.

Ne sunt neştiute căile pe care textele Antichităţii greco-romane au ajuns până la noi. Putem urmări – într-un parcurs invers, de la variantele ulterioare către surse – transformările suferite sub mâna copiştilor ori a editorilor din epoca post-Gutenberg: acesta este domeniul filologiei în sens restrâns, ca metodă a comparaţiei textuale cu scopul restabilirii unei forme cât mai apropiate de exemplarul de autor. Nu putem însă identifica fără incertitudini motivele care au stat la baza selecţiei corpusului de texte ce constituie în prezent ansamblul literaturii antice. Incertitudinile par să se plaseze în zona marginală a literaturii antice, dacă pornim de la presupunerea că s-a conservat ceea ce a rămas în urma unui proces de selecţie ale cărui raţiuni pot fi înţelese şi acceptate. Textele majore copiate şi editate constant de-a lungul secolelor şi mileniilor sunt partea cea mai însemnată a moştenirii Antichităţii greco-latine. Lor li se adaugă, cu plus şi cu minus, surprinzătoare supravieţuiri şi pierderi. Filologul se aşază inconfortabil într-un spaţiu în care înţelegerea incompletă a circumstanţelor care au permis ca un text minor să se strecoare în corpusul actual este contrabalansată de perplexitatea pierderii iremediabile a unor opere elogiate de antici.

Unul dintre exemplele tulburătoare de conservare şi dispariţie este *Phainomena*, tratatul de astronomie al lui Eudoxos din Cnidos, cunoscut nouă aproape numai din prelucrarea în versuri datorată lui Aratos din Soloi. Opera arateică era într-atât de celebră în Antichitate, încât a prilejuit traduceri latineşti a căror aureolă auctorială a depăşit renumele poetului grec care a compus-o. Desfăşurarea în timp a variantelor acestui text versatil, de la tratatul lui Eudoxos la traducerile latineşti, acoperă multe secole, dar ceea ce ne este cunoscut prin mărturia copiilor manuscrise este dominat de poemul lui Aratos.

Faima „Fenomenelor" lui Aratos în Antichitate s-a datorat mai degrabă calităţilor literare decât aportului ştiinţific, după cum reiese cu limpezime din

BDD-V3591 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:36:25 UTC)

observaţia lui Cicero (*Rep.* 1.22): *non astrologiae scientia sed poetica quadam facultate*. Cicero îl defineşte, de altfel, pe Aratos ca *hominem ignarum astrologiae* (*De orat.* 1.69), chiar dacă *ignarum* este aici un termen menit să pună mai bine în lumină demonstraţia din pasajul respectiv, anume că un *orator* este îndeaproape înrudit cu poetul, de vreme ce constituţia poetică a celui ce stăpâneşte magistral registrul vorbirii nu implică în mod necesar cunoştinţe într-un domeniul dat; ca şi poetul, oratorul are capacitatea de a vorbi nuanţat şi pertinent indiferent de subiectul discursului său. Cu atât mai mult sunt evidenţiate calităţile poetice ale lui Aratos, căruia i se datorează rescrierea în cheie poetică (implicit ademenitoare pentru cititor) a tratatului în proză al lui Eudoxos. Nu fără relevanţă, pasajul ciceronian alătură numelui lui Aratos pe cel al lui Nicander care, fără a fi un expert în agricultură (tot aşa cum cel dintâi nu era o autoritate a astronomiei), a compus un text poetic elegant pe acest subiect. Cicero preia de altfel punctul de vedere al grecilor faţă de ambii autori menţionaţi aici, elogiaţi pentru calităţi literare dincolo de care li se admiteau scăderi în plan ştiinţific.

Din aceeaşi perspectivă, lui Aratos i se recunoştea un indiscutabil prestigiu: poeţii elenistici îl preţuiau explicit. Callimachos îi socotea poemul plin de eleganţă şi rafinament, iar această evaluarea s-a transpus în plăcerea cu care a fost citit de-a lungul timpului şi s-a concretizat în copierea constantă a manuscriselor operei lui. Poeţii latini au rezonat abundent la acest mod de a îmbrăţişa poemul: Vergiliu a compus „Georgicele" sub influenţa certă a lui Aratos şi, într-o direcţie diferită, dar cu atât mai elocventă, personalităţi majore ale literaturii latine au rescris în limba lor „Fenomenele". Cicero, Germanicus şi Avienus au tradus integral sau parţial (dar extins) poemul arateic; la aceste traduceri se adaugă pasaje restrânse ce se regăsesc în fragmentele rămase de la alţi autori latini (Ovidiu, Varro din Attax).

Amploarea publicului încântat de poemul lui Aratos este de bună seamă explicaţia prezenţei, aparent surprinzătoare, a acestuia în Noul Testament: pericopa *Fapte* 17.28, o referire certă la el, îl ridică pe Aratos pe un piedestal îngust, care susţine doar trei personalităţi ale Antichităţii amintiţi în textul biblic (îi stau alături numai Menandru, *1Cor.* 15.33, şi Epimenide, *Tit.* 1.12). Jumătatea de vers la care face referire Sf. Pavel poate fi identificată în textul arateic ajuns până la noi („căci noi suntem mlădiţele Lui"), fiind finalul pasajului de deschidere a „Fenomenelor" (v. 1-5), o invocaţie a lui Zeus. Cuvântarea de pe Areopag este un avertisment privind iminenţa judecăţii divine; cuvintele Sf. Pavel ajung mai profund la cei ce îl ascultă prin această trimitere care nu este un simplu act de erudiţie, de exprimare a familiarităţii cu scrierile şi, nu mai puţin, cu credinţele grecilor, ci un apel la o autoritate a spaţiului în care se afla. Fundalul imaginii din invocaţia către Zeus (v. 1-18) este de sorginte stoică, conturând o divinitate omniprezentă şi atotputernică.

„Fenomenele" lui Aratos sunt, în mare, o descriere a constelaţiilor şi a indiciilor meteorologice. Dimensiunile poemului (circa o mie de hexametri) sunt adecvate deopotrivă subiectului şi apetitului cititorilor (şi, nu mai puţin, cutumelor de multiplicare a manuscriselor, care favorizau textele de întindere medie). Conţinutul este tributar, după cum am văzut mai înainte, unor texte în proză din

BDD-V3591 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:36:25 UTC)

secolul precedent (al IV-lea). Sursele lui Aratos nu ne pot fi cunoscute exhaustiv, suntem însă în posesia unor mărturii certe. Cea mai importantă dintre sursele poemului arateic este Eudoxos, iar certitudinea se bazează pe comentariile păstrate de la Hipparchos, celebrul astronom din secolul al II-lea. Exegeza dedicată de el lui Eudoxos şi Aratos conservă pasaje extinse din opera cnidianului, fiind totodată o preţioasă mărturie de tradiţie indirectă pentru opera lui Eudoxos, pierdută în linia tradiţiei manuscrise directe. Valoarea ştiinţifică a tratatului din secolul al IV-lea a garantat de altfel succesul poemului lui Aratos nu doar la nivelul publicului amator de poezie, ci şi în spaţiul elevat al comentariilor de specialitate. S-au păstrat exegeze la opera lui sau măcar nume de autori care au comentat „Fenomenele" lui Aratos; între aceştia se numără personalităţi grele al Antichităţii, ca Theon din Alexandria, Achilles Tatius sau Hipparchos din Nicaea, ale căror texte pe acest subiect s-au conservat. Aratos este citat de Vitruviu şi Stephanus din Bizanţ. Se leagă de numele lui şi o traducere arabă din secolul al IX-lea. La toate acestea se adaugă, tot ca o consecinţă a succesului de care s-a bucurat poemul, câteva relatări asupra vieţii lui Aratos, datorate unor autori greci cărora nu le cunoaştem numele.

Revenind la cel mai însemnat dintre comentatorii „Fenomenelor" lui Aratos, Hipparchos, merită să amintim că faima acestuia s-a datorat în mare măsură catasterismului pe care l-a compus în jurul anului 129 î.H. Acest catalog de stele, care îl aşază pe Hipparchus alături de (Pseudo-)Eratosthenes şi Hyginus, nu a supravieţuit ca realitate manuscrisă; au ajuns până la noi doar fragmente de mici dimensiuni, ca indicii parţiale ale definirii poziţiilor câtorva stele în unica lucrare care a rămas de la el, comentariul la „Fenomenele" lui Eudoxos şi Aratos. La această mărturie de tradiţie indirectă (care intră, probabil, într-o categorie aparte, pe care am putea-o numi „a autocitării") se adaugă o piesă dintr-un domeniu diferit, al artelor plastice: reprezentarea globurilor cereşti. Existenţa acestora ne este cunoscută prin intermediul scrierilor anticilor. Este vorba despre globuri pictate (sau, mai rar, gravate ori incizate) care oferă imaginea bolţii cereşti, cu constelaţiile conturate în conformitate cu reprezentările lor mitologice. Imaginea bolţii cunoaşte două variante, care impune separarea globurilor în două categorii distincte, în funcţie de situarea privitorului, având ca reper terestrul sau celestul: poziţia firească a omului, care priveşte cerul din mediul său obişnuit, pământean, ori, dimpotrivă, privirea care îmbrăţişează bolta cerului de deasupra ei. Termenii tehnici care apar în scrierile autorilor greci sunt *sphairographia* şi *ouranothesia*. Consecinţa vizibilă a perspectivei diferite este reversia în plan stânga-dreapta: ceea ce apare la stânga pentru un privitor terestru este înregistrat la dreapta din punctul de vedere al supra-celestului.

Cea mai veche reprezentare ajunsă până la noi a unui glob ceresc este aşa-numitul „Atlas Farnese", o statuie care a avut o soartă ce reia în domeniul artelor plastice parcursul manuscriselor: modelul statuar elenistic al reprezentării lui Atlas, îngenunchiat (imagine prezentă pe vasele pictate), ţinând pe umerii săi globul ceresc, ne este cunoscut printr-o singură copie romană de dată târzie. Această copie (de prin 150 d.H.) se află în prezent la Muzeul de Arheologie din Napoli; este de

BDD-V3591 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:36:25 UTC)

dimensiuni relativ mari (peste doi metri înălţime, cu un glob având diametrul de 65 cm). Numele sub care ne este familiar, „Atlas Farnese", se datorează primului său posesor cunoscut, cardinalul Alesssandro Farnese, care l-a achiziţionat imediat după ce a fost descoperit la Roma, în 1575. Globul reflectă cerul nocturn în varianta perspectivei celeste; constelaţiile (41 sau 42, din totalul de 48 de constelaţii înregistrate în sursele greceşti) sunt înfăţişate ca reliefuri. Reprezentarea constelaţiilor pare să corespundă catasterismului lui Hipparchos.

Indicii ale utilizării globurilor cereşti de către admiratorii lui Aratos din Antichitate par să fie câteva pasaje din traducerea latinească dusă la bun sfârşit de Germanicus, traducere care se deosebeşte de cea a lui Cicero nu doar prin opţiuni lexicale proprii, aşa cum este firesc pentru versiunile datorate unor personalităţi distincte, ci şi ca abordare de ansamblu: în vreme ce Cicero se transpune pe sine în textul pe care îl are în faţă, Germanicus oferă o *Aratea* cu mult mai fidelă originalului grecesc. Cu toate acestea, sau poate tocmai ca urmare a intenţiei de a oferi o echivalare deplină a „Fenomenelor", el îmbogăţeşte poemul cu reflexe ale comentariilor lui Hipparchos, percepute ca intermediere necesară. Chiar dacă nu suntem în posesia unor mărturii certe ale faptului că Germanicus ar fi folosit exegeza hipparchiană, ci – mai plauzibil – un text de rang secund, care conţinea ecouri ale exegezei, avem motive întemeiate să presupunem că s-a sprijinit pe materiale auxiliare, de tipul globurilor cereşti, al ilustraţiilor ori altor instrumente similare. Stau mărturie pentru asemenea corecturi aduse poemului reversiile din seria stânga-dreapta, proprii contrastului dintre globurile din categoriile *sphairographia* şi *ouranothesia* (el nu a dus totuşi până la capăt transpunerea conţinutului, lasând neamendate indicaţiile care nu corespund latitudinii Romei). Doar două exemple: v. 69, aparţinând segmentului dedicat constelaţiei lui Hercule, Germanicus notează prezenţa în partea stângă a „capului şarpelui" (*Serpentis capiti figit uestigia laeua*); similar, v. 96 vorbeşte despre *Virgo* care ţine mănunchiul de spice în mâna stângă (*cui plena sinistra/ fulget spica manu*), aşa cum atestă comentariul lui Hipparchos şi tipul „Atlas Farnese".

Exegeza arateică modernă a făcut un salt prin ediţia lui Douglas Kidd, din 1998, care oferă un text de o calitate cert superioară, dublat de un comentariu amplu şi de mărturii recuperate din tradiţia manuscrisă: noutatea acestei ediţii constă mai cu seamă în recurgerea la opt papiri din secolele al II-lea î.H. – al IV-lea d.H. şi la paisprezece manuscrise, între care se distinge ms. E (Edinburgh, găzduit de Biblioteca Naţională a Scoţiei, MS 18.7.15, datând din ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, descinzând din Codex Marcianus 476, copiat în secolul al XI-lea).

La mică distanţă temporală de ediţia lui Kidd apăruse volumul LXIV din seria *Oxyrhynchus Papyri* (Londra, 1997), conţinând trei noi papiri cu textul „Fenomenelor" şi un fragment de *hypomnema* la v. 452-455. Valoarea testimonială a acestor papiri, care concordă în general cu tradiţia manuscrisă, este multiplă, pentru că ele sprijină lecţiuni înregistrate anterior şi, în chip cu totul remarcabil, demonstrează amploarea tradiţiei arateice.

BDD-V3591 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:36:25 UTC)

Destinul poemului lui Aratos este exemplar din perspectiva motivaţiei care a funcţionat în selectarea textelor ajunse până la noi: textul „Fenomenelor" pare să fi cunoscut încă din Antichitate variante numeroase (reflectate de manuscrisele medievale şi de papiri), ca urmare a succesului de care s-a bucurat şi care a impus o abundentă copiere, menită să mulţumească numărul mare de cititori. Virtuţile literare ale poemului lui Aratos au făcut ca acesta să disloce tratatul în proză al lui Eudoxos din Cnidos. La rândul său, textul grecesc al „Fenomenelor" a ajuns să fie cunoscut tot mai mult prin intermedierea traducerii latineşti – nu a celei ciceroniene, purtătoare a amprentei puternice a autorului său, ci a celei datorate lui Germanicus. *Aratea* a dislocat treptat poemul grecesc în Evul Mediu, ducând până la capăt succesul literar al unui text ştiinţific din Antichitate.

Bibliografie

Buescu 1941: Victor Buescu (ed.), Cicéron, *Les* Aratea, Paris, Les Belles Lettres, Bucarest:, Institut Roumain d'études latines, 1941.

Kidd 1998: Douglas Kidd (ed.), Aratos*, Phaenomena*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Le Bœuffle 1975: André Le Bœuffle (ed.), Germanicus, *Les Phénomènes d'Aratos*, Paris, Les Belles Lettres, 1975.

Soubiran 1972: Jean Soubiran (ed.), Cicéron, *Aratea,* Paris, Les Belles Lettres, 1972.

BDD-V3591 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-31 09:36:25 UTC)